

УДК 340

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ

А. Ю. РАДЧЕНКО,
*молодший науковий співробітник НДІ державного
будівництва та місцевого самоврядування
НАПрН України,
Україна, м. Харків*

Досліджено конституційне законодавство України, що регулює правовий статус релігійних об'єднань, сформульовано пропозиції щодо його вдосконалення відповідно до міжнародно-правових стандартів.

Ключові слова: свобода віросповідання, свобода совісті, конституційне регулювання

Будь-яка теоретична концепція чи модель повинна бути придатною для практичного використання. Саме тому теоретичні дослідження є неповними без звернення до прикладних аспектів порушених питань. У праві це означає, зокрема, можливість трансформації теоретичних висновків у юридичну практику і передусім у законодавство як основне джерело вітчизняного права.

Вдаючись до аналізу основних напрямів розвитку вітчизняного законодавства про релігійні об'єднання, слід передусім звернути увагу на методологічні засади його розвитку, які обумовлені низкою чинників: по-перше, моделлю державно-церковних відносин, закладеною в Конституції України, а саме державно-церковною автономією сепараційного типу; по-друге, особливостями сучасного етапу розвитку українського суспільства. Передусім йдеться про такі особливості, як транзитивний характер українського суспільства і військовий конфлікт з сепаратистськими парамілітарними структурами, що триває на Сході України. Політичний бік останнього питання ми залишаємо за межами дослідження, концентруючись саме на юридичному

аспекті проблеми й тих ризиках, що виникають у зв'язку з цими конфліктами для правового статусу релігійних об'єднань.

До названих вище методологічних засад ми відносимо такі положення:

1. Розвиток вітчизняного законодавства має будуватися, виходячи з вимог верховенства права і тих принципів, що з нього випливають. Йдеться передусім про такі принципи: 1) пріоритет прав людини при визначенні напрямків законодавчого розвитку; 2) верховенство Конституції та, відповідно, моделі державно-церковних відносин, закладених в Основному Законі; 3) дотримання вимог верховенства права у законодавчій діяльності [4; 6]).

2. Поміrkована сепараційна автономія¹ є адекватною сучасним українським реаліям. При цьому слід наголосити, що сепараційність відносин держави і церкви повинна бути саме поміrkованою. Державі не слід вдаватися до радикальної світськості, що ігнорує будь-які релігійні потреби тому, що тим самим відбувається порушення прав віруючих, і тому, що ослаблені проблемами корупції, політичних потрясінь, економічної кризи державні інституції зацікавлені у залученні церкви до релевантних її місії питань і використанні соціального потенціалу церковного служіння.

3. Слід враховувати, що релігійні об'єднання мають як формалізований, так і не формалізований характер, а тому законодавець не повинен ігнорувати цих відмінностей, надаючи можливість для громадян реалізовувати свої релігійні права у межах неформалізованих об'єднань.

4. Діяльність релігійних об'єднань є проявом здійснення свободи віросповідання, гарантованої Конституцією України і багатьма міжнародно-правовими договорами, до яких приєдналася наша держава. Тому питання вдосконалення законодавчого регулювання у цій сфері так само має розглядатися під кутом прав людини.

5. Розвиток законодавчого регулювання має розглядатися комплексно.

¹ Тут ми використовуємо термінологічний апарат класифікації моделей державно-церковних відносин, запропонований Г. Моран.

Йдеться і про профільний Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», і про решту законодавства, яке стосується діяльності релігійних об'єднань (у трудовій, освітній, військовій та інших сферах).

6. При вирішенні питання меж втручання держави у релігійну свободу і автономію релігійних громад ми спираємося на ідеї пропорційності та балансування, що передбачає зважування різних конституційних цінностей при вирішенні питання можливості й доцільності того чи іншого обмеження.

7. У межах цієї статті ми не прагнемо запропонувати цілісну модель реформування законодавства про релігійні об'єднання, наша мета – акцентувати увагу наукового загалу на проблемі вдосконалення конституційної моделі державно-церковних відносин в аспекті правового статусу релігійних об'єднань.

Питання вдосконалення конституційного тексту є доволі непростим з огляду на складність внесення змін до Конституції України. Однак Конституція є юридичною «Біблією» хіба що умовно, її текст не є даниною традиції, що має вічно залишатися незмінною. Навпаки, необхідно й доцільно обговорювати питання змін тих чи інших конституційних норм, якщо вони не повною мірою відповідають суспільним потребам, є застарілими чи незрозумілими.

Конституційна модель державно-церковних відносин відображена, перш за все, у ст. 35 Основного Закону України, що гарантує свободу віросповідання. Передусім слід привернути увагу до частин 2-4 цієї статті. Які ми бачимо тут проблеми? Насамперед варто звернути увагу на підстави обмеження права на свободу віросповідання, закріплені в ч. 2 ст. 35 Конституції. Це питання важливе для діяльності релігійних об'єднань, що є формою колективного сповідування релігії з відповідним поширенням на неї цих обмежень. Вказані в ч. 2 ст. 35 підстави не повною мірою корелюють з аналогічними підставами, закріпленими в ч. 2 ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, де обмеження права на свободу релігії допускається в інтересах громадської

безпеки, охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Можливо автори Конституції вважали, що громадський порядок охоплює і громадську безпеку. Однак необхідно відмітити, що українське законодавство розмежовує ці поняття (даний висновок стає більш очевидним, якщо проаналізувати зміст поняття «громадська безпека», викладений у ст. 1 Закону України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів» [8]). Аналогічно громадська безпека і громадський порядок розмежовується і в міжнародно-правових документах. Таке розмежування містять, зокрема, Сіракузькі принципи тлумачення обмежень і відступлень від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [9], на які часто посилаються українські суди у справах, де балансується релігійна свобода [3].

Відповідно, якщо йдеться про обмеження свободи віросповідання в інтересах світськості (наприклад, заборона активної релігійності у державних школах) – це обмеження в інтересах публічного порядку. Натомість, якщо мається на увазі обмеження в інтересах захищеності важливих інтересів суспільства (наприклад, заборона релігійних маніфестацій, які містять очевидну загрозу життю і здоров'ю інших осіб), то таке обмеження відбувається в інтересах громадської безпеки. Таким чином, громадська безпека становить самостійну важливу підставу для легітимного обмеження свободи віросповідання. З урахуванням викладеного, вважаємо, що було б доцільним додати громадську безпеку як окрему підставу для обмеження права на свободу віросповідання у тексті ч. 2 ст. 35 Конституції.

Поряд із цим варто наголосити, що пропозиції закріпити національну безпеку як окремий легітимний критерій обмеження свободи віросповідання [10] навряд чи є коректними. Такий підхід можна зрозуміти на тлі тих подій, що розгорнулися в Автономній Республіці Крим і тривають зараз на Донбасі. Йдеться

про випадки підтримки та пропагування сепаратизму, в які втягнуті релігійні об'єднання. Однак національна безпека сама по собі не є підставою для обмеження свободи віросповідання згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а тому спроби Української держави застосовувати такі обмеження можуть наражатися на критику в європейських структурах і на відповідні заяви до Європейського суду з прав людини. Слід також нагадати, що в науковій літературі взагалі ставиться під сумнів право держави обмежити релігійну свободу в інтересах національної безпеки. У даному випадку законодавцеві та правозастосовним органам слід виходити з того, що інтереси національної безпеки слід поєднувати з публічним порядком чи громадською безпекою. Тоді таке обмеження можна буде визнати легітимним.

Вважаємо, що вдосконалення потребує і ч. 3 ст. 35 Конституції. Вираз «церкви і релігійні організації» варто замінити на «релігійні об'єднання». По-перше, вказаний вираз містить логічну суперечність, адже церква може розглядатися як різновид релігійної організації. По-друге, поняття «церква» є конфесійно забарвленим, адже стало асоціюється саме з християнством. Отже, використання цього слова підважує релігійну нейтральність Української держави. І, по-третє, вираз «релігійні організації» так само є не зовсім адекватним, адже окрім релігійних організацій існують також неформалізовані релігійні об'єднання. Формально кажучи, великі церкви також не є релігійними організаціями, а становлять ієрархічну централізовану структуру, яка охоплює низку релігійних організацій.

Таким чином, ч. 3 ст. 35 Конституції доцільно б було викласти у такі редакції: «Релігійні об'єднання в Україні відокремлені від держави і школи. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». Таке формулювання є релігійно нейтральним і дозволяє уникнути зазначених вище проблем і двозначностей.

Частина 4 ст. 35 Конституції України також, на нашу думку,

сформульована не зовсім вдало. Ми критично сприймаємо перше речення цієї частини стосовно того, що «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань». По-перше, це речення є настільки абстрактним, що *de facto* позбавлено змісту. Власне вже наступне положення (у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою) є винятком з цього правила. Однак варто враховувати, що таких винятків може бути багато. Серед подібних винятків, які обговорюються у доктрині, право лікаря відмовитись від проведення певної медичної процедури, право фотографуватися в релігійному головному уборі, особливий характер трудових відносин у релігійних організаціях, можливість використання заборонених речових у релігійних церемоніях (відома справа про пейоль у США) тощо [2]. Наявність саме такого конституційного положення робить усі подібні та будь-які інші винятки із закладеного у Конституції співвідношення релігійних обов'язків і правових приписів неможливими. По-друге, вважаємо, що така постановка питання щодо співвідношення норм права і релігії є неприйнятною з теоретичної точки зору. Верховенство права не є панування права над всіма іншими соціальними регуляторами [1, с. 185]. Має йтися про те, що право – основний регулятор у світському суспільстві, однак законодавство є чутливим щодо релігійних потреб громадян і в окремих випадках може робити винятки із загальних юридичних правил (таким самим винятком власне є і право на альтернативну службу для осіб, релігійні погляди яких не узгоджуються з виконанням військового обов'язку).

Аналіз ч. 4 ст. 35 Конституції України дозволяє стверджувати про існування ще однієї проблеми. Йдеться про те, що вказана конституційна норма гарантує право на альтернативну службу лише з релігійних мотивів. Цьому кореспондує положення ст. 2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [7],

згідно з якою право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно із законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Наведений підхід неприйнятний з таких підстав. По-перше, європейський (а так само і світовий стандарт) у цій сфері полягає в тому, що релігія не має упривілейованого становища серед інших переконань і світоглядів [5, с. 83], а отже, має захищатися на рівні з ними. Це, до речі, впливає і зі ст. 35 Конституції України, яка гарантує свободу світогляду і віросповідання, а не лише релігійні права, а так само і зі ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основних свобод. У низці документів ООН (резолюції Комісії і Комітету ООН з прав людини № 1987/46, № 1995/83) вказується на необхідність гарантування права на відмову від військової служби на основі всіх щирих переконань. По-друге, рівнозначний характер різних світоглядів вимагає, щоб альтернативна служба не була правом лише релігійних громадян, а поширювалася на усіх громадян, чії щирі та глибокі етичні переконання не узгоджуються з виконанням військового обов'язку. Передусім ми маємо на увазі осіб, які мають пацифістські переконання, не пов'язані з релігією. У цьому сенсі варто також нагадати *справу Сігера*, розглянуту Верховним Судом США за часів війни у В'єтнамі. У цій справі суд визнав право відмовитись від несення військової служби з мотивів совісті, незалежно від того, чи зумовлені ці мотиви релігійними або будь-якими іншими етичними переконаннями. У цьому сенсі варто використовувати сприйнятий законодавством і доктриною багатьох країн термін «conscience objection» – відмова з мотивів совісті.

З огляду на викладене, ч. 4 ст. 35 Конституції України було б доречно сформулювати без згадування про неможливість бути увільненим від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами

релігійних переконань, а речення про право на альтернативну службу переформулювати. На наш погляд, ця норма могла мати такий вигляд: «У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить вимогам совісті громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Підкреслимо, що вказані зміни конституційного тексту і похідні від цього зміни до законодавства і правозастосовної практики є корисними і для гарантування свободи віросповідання і прав релігійних об'єднань. Толерування осіб, що відмовляються від виконання військової служби з мотивів етичних, але не релігійних переконань сприяє насадженню загального режиму толерантності у суспільстві, ствердженню етичного плюралізму, зниження рівня напруженості між різними прошарками населення. Звичайно, що такі кроки не мають приводити до зловживання названим правом. Для цього законодавець може закріпити, а правозастосовні органи вимагати виконання обов'язку доведення існування щирих етичних переконань від особи, яка претендує на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою.

Таким чином, ст. 35 Конституції України було б, на нашу думку, доцільно викласти в такій редакції:

«Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Релігійні об'єднання в Україні відокремлені від держави і школи. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить вимогам совісті

громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Список літератури:

1. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – 224 с.
2. Вовк Д. О. Релігійна свобода і верховенство права: проблеми юридичної рівності / Д. О. Вовк // Антропологія права: філософський і юридичний виміри : статті учасників X круглого столу, 6-8 грудня 2014 р. – Львів : Галицька друкарня, 2015. – С. 257–281.
3. Вовк Д. О. Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості [Електронний ресурс] / Д. О. Вовк // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 3. – Режим доступу : <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/178-yak-ukrayinski-sudy-balansuyut-relihiynu-svobodu-analiz-v-konteksti-svitskosti-vovk-d-o>
4. Лемак В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози / В. Лемак // Право України. – 2010. – № 3. – С. 44–51.
5. Літл Д. Вивчення «релігійних прав людини»: методологічні засади / Д. Літл // Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти : у 2 т. – Т. 2. – Львів : Свічадо, 2001. – С. 77–116.
6. Петришин О. Верховенство права у системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24–35.
7. Про альтернативну (невійськову) службу [Електронний ресурс] : Закон України від 12.12.1991 р. № 1975-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.
8. Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів : Закон України від 08.07.2011 р. № 3673-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 59 (12.08.2011 р.). – Ст. 2348.
9. Сіракузькі принципи тлумачення обмежень і відступлень від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14624>.
10. Тарасевич И. А. Конституционно-правовые основы религиозной безопасности Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 / Иван Анатольевич Тарасевич. – Тюмень, 2014. – 376 с.

Радченко А. Ю. Конституционное закрепление свободы вероисповедания: основные направления развития.

Проанализировано конституционное законодательство Украины, регулирующее правовой статус религиозных объединений, сформулированы предложения по его совершенствованию в соответствии с международно-правовыми стандартами.

Ключевые слова: свобода вероисповедания, свобода совести, конституционное регулирование

Radchenko A. Y. Constitutional recognition of freedom of conscience: development guidelines.

The article analyzes the constitutional legislation of Ukraine regulating the legal status of religious communities, and formulated proposals to improve it in accordance with international legal standards.

Key words: freedom of religion, freedom of conscience, constitutional regulation.

Надійшла до редколегії 23.10.2015 р.

Розширена анотація

статті *Радченко Аліни Юрїївни* на тему: «Конституційне закріплення свободи совісті: основні напрямки розвитку»

Radchenko Alina Yuriivna, junior research associate at the Scientific Research Institute of State Building and Local Government of National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kharkiv

An extended abstract of paper on the subject of:

CONSTITUTIONAL RECOGNITION OF FREEDOM OF CONSCIENCE: DEVELOPMENT GUIDELINES

The paper explores the constitutional legislation of Ukraine regarding the legal status of religious associations, formulating proposals for its improvement in accordance with international legal standards.

The legal status of religious associations and their correlation within and with the state are bound to the recognition and implementation of freedom of conscience. While consolidating the principle of freedom of conscience constitutions of modern democracies do not define the scope of this principle's legal regulation. Thus creating artificial complications when defining the substance of the legal status of religious associations, built on the foundation that is freedom of religion. Therefore, the designation of ways and approaches to the constitutional regulation of freedom of conscience and association are both theoretically and practically important research directions in the theory of law.

The article focuses on the analysis of methodological development principles of national constitutional law on religious associations. The author reveals the constitutional model of church-state relations in Ukraine, which is a prerequisite to the analysis of the current state of constitutional recognition of freedom of conscience and the right of association in Ukraine. The author also dwells on the issue of

establishing legal grounds for the restriction of freedom of religion, and the analysis of Ukrainian citizens' complications when exercising the right of alternative service for religious or other reasons.

As an outcome of the research, the author defines and analyzes the main approaches to the improvement of the constitutional legislation of Ukraine in terms of regulation of freedom of conscience and activity of religious associations in accordance with European legal standards.

Key words: freedom of religion, freedom of conscience, constitutional regulation